

Lars Olsson

BARNARBETE I DE SVENSKA TOBAKS- FABRIKERNÄ

I uppsatsen *Barn- och ungdomsarbete i svensk industri 1860—1970*¹ kritiserade jag den tidigare, begränsade forskning som förekommit om det industriella barnarbetet i Sverige. Jag menade att man inte klargjort förutsättningarna och villkoren för detta barnarbete. Man hade heller inte förklarat dess avskaffande mot slutet av 1800-talet på ett, enligt min mening, övertygande sätt. Efter denna kritik presenterade jag ett annat synsätt på detta problem, varvid barnarbetet gjordes beroende av tre olika faktorer: det skulle vara ekonomiskt lönsamt för fabriksägarna, det påverkades av familjernas ekonomiska situation och det var slutligen beroende av om det fanns några ideologiska hinder mot det. Förändringar i dessa faktorer skulle enligt mitt synsätt kunna förändra barnarbetets omfattning och karaktär.

Syftet med denna uppsats är att genom en konkret undersökning av barnarbetet inom den svenska tobaksindustrin försöka underbygga och fördjupa denna diskussion, vad gäller den första och den sista av de tre nämnda faktorerna. Den andra faktorn, den ekonomiska situationen hos barnarbetarnas familjer, ska jag återkomma till i ett annat sammanhang.

Uppsatsen inleds med en kort översikt över tobaksindustrins utveckling i Sverige och en beskrivning av olika tillverkningar inom denna. Därefter görs ett försök att fastställa barnarbetets omfattning och karaktär fram till mitten av 1800-talet. Sedan följer uppsatsens huvudavsnitt, barnarbetets avskaffande vid tobakstillverkningen. Detta problem följs upp i en diskussion om maskindriftens och monopoliseringens effekter på den minderåriga arbetskraften. Avslutningsvis görs ett försök att sätta in barnarbetet i ett större sammanhang; tobakstillverkningens övergång från manufaktur till maskinindustri.

Metodologiskt kompletteras undersökningen av hela den svenska tobaksindustrin med en intensivundersökning av Suells, senare F. H. Kockums Tobaksfabrik i Malmö. Undersökningen omfattar perioden 1800—1925.

¹ Scandia 1974: 2.

Tobaksindustrins utveckling. En översikt²

Första gången tobak användes i Sverige var på 1620-talet, men först efter århundradets mitt började man tillverka tobaksvaror inom landet. Det var Tobaks-kompaniet, som då ställde iordning en anläggning i Stockholm för tillverkning av spunnen tobak (tuggtobak). Tillverkningen skedde under statligt beskydd, med ensamrätt för Kompaniet, fram till mitten av 1680-talet. Därefter fick vem som helst införa råttobak i landet och bearbeta den. Utländsk konkurrens förhindrades genom importförbud för spunnen tobak. Under detta beskydd anlades snart ett fyrtiotal spinnerier i landsortsstäder, framför allt vid västkusten och södra ostkusten. ”Varje litet handelsområde — stad med omnejd — fick sin lilla tobaksfabrik som arbetade för den lokala omsättningen”.³ Denna tillverkning skedde inom manufakturens ram;⁴ tillverkningen skedde hantverksmässigt med enkla arbetsredskap och var samlad till en enda lokal. Fabrikanterna hade härigenom ett betydande, men inte fullständigt inflytande över arbetsprocessen.

Mot slutet av 1700-talet ökade tobakstillverkningen så att den efter den dominerande textilmanufakturen var den enda manufakturverksamheten av någon större betydelse.⁵ Perioden 1800—1820 var till och med en stark expansionsperiod för tobakstillverkningen i förhållande till all annan tillverkning i landet. Tillverkningsvärdet för tobak i förhållande till alla andra fabriksvaror ökade från 8.5 % för åren 1801—1805 till 14.1 % för åren 1816—1820. Därefter sjönk dess relativa betydelse i takt med landets industrialisering. Ännu vid mitten av 1800-talet utgjorde den likväl 7 % av den totala fabriksproduktionen, mätt i tillverkningsvärdet, men till 1800-talets slut hade dess andel sjunkit till 1.7 %.⁶

Samtidigt skapade den framväxande industrialiseringen en ökad inhemsk marknad för sådana konsumtionsvaror som tobak, speciellt sedan tobaksfabrikanterna börjat inrikta produktionen på billigare sorter med sämre kvalitet,⁷ naturligtvis avsedda för de breda folklagren. I folkmun talade man omkring 1880 till exempel om ”billighetscigarrer”, som kallades Gröna Nöden!⁸

² Uppgifter om tobakstillverkningen i Sverige finns bl.a. i *Undersökning av tobaksindustrin i Sverige* (Arbetsstatistik II) Sthlm 1899, *Tobaksskattekommitténs* betänkande och förslag, Sthlm 1904, *Marcus M.*, *Den svenska tobaksindustrin* 1908, Sthlm 1911, *Heckscher E.*, *De svenska manufakturerna under 1700-talet* i *Ekon. Tidskr.* 1937, *Nyström P.*, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*, *Munthe A.*, *Tobakens och tobakshandlingens historia i Sverige i Svenska Tobaksmonopolet 1915—1940*, Sthlm 1940, *Hantverkare* och fabriker inom svensk tobakshantering 1686—1915, Sthlm 1950.

³ *Nyström*, a.a., s. 94.

⁴ *Ibid*, kap. II, IV, *Edqvist C.*, *Teknik, samhälle och energi*, Malmö 1977.

⁵ *Nyström*, a.a., s. 143.

⁶ *Marcus*, a.a., s. 21.

⁷ Jfr *Kuhlemann C.*, *Mina hågkomster i tobaksbranschen från år 1890*, opubl. manus Tobaksmonopolets arkiv i Stockholm.

⁸ *Upppteckning* M 6781: 31 i Folklivsarkivet i Lund.

Ett tecken på att efterfrågan på tobaksvaror ökade var att importen nästan sexdubblades under 1800-talets andra hälft.⁹ Den årliga konsumtionen bland den vuxna manliga befolkningen ökade från två kg per individ vid 1800-talets mitt till drygt fyra kg strax efter sekelskiftet 1900.¹⁰ Det var således en gynnsam situation för tobaksfabrikanterna och den svenska tobakstillverkningen påbörjade en kraftig expansion efter 1850 (tab 1). Antalet tobaksarbetare femdubblades fram till 1920. Antalet fabriker ökade också men inte i samma takt. Istället ökade antalet arbetare vid varje fabrik. Detta blev särskilt markant när ökningen av antalet fabriker 1910 avbröts av en snabb monopolisering av branschen.

Tabell 1. Tobaksindustrins utveckling 1780—1925.

År	Antal fabriker	Antal arbetare	Tillverkningar					Värde å samtliga tillverkningar Kr
			Cigarrer	Kardus-tobak m.m.	Rull- och press-tobak	Snus	Cigaretter	
Kilogram								
1780	72	753	—	101.185	423.774	58.405	—	656.000
1800	65	645	—	320.467	400.351	95.692	—	1.002.000
1820	86	735	—	407.394	262.261	415.779	—	1.308.000
1850	86	1129	66.215	321.576	355.155	1.093.174	—	2.130.000
1860	103	1780	207.423	486.427	417.616	1.703.839	—	4.570.000
1870	97	2590	224.586	358.903	693.818	2.432.227	—	6.462.000
1880	104	3217	513.366	525.021	919.520	3.217.741	—	10.500.000
1890	85	3147	386.384	217.728	1.154.294	3.454.073	—	10.695.000
1900	101	4499	525.468	384.635	850.243	4.886.894	39.427	15.714.000
1910	107	4908	675.260	385.544	590.679	6.221.143	261.141	22.325.000
1920	15	5167	866.965	701.459	375.117	6.543.143	1.478.396	158.804.000
1925	11	3029	690.583	1.053.097	227.416	5.293.616	849.102	116.731.000

Källa: Undersökning av tobaksindustrin . . . , s. 36, BiSOS serie D samt SOS Industri.

Under den period som behandlas i den här uppsatsen ägde också stora förändringar rum vad beträffar produktionens inriktning. I de första tobaksfabrikerna tillverkades endast spunnen tobak (rull- och presstobak). Mot slutet av 1700-talet breddades tillverkningen till att omfatta även kardustobak (röktobak) och snus. Efter 1830 började man i större skala tillverka även cigarrer, en tillverkning som genomgick en kraftig expansion under andra hälften av 1800-talet. Efter sekelskiftet kom slutligen genombrottet för cigaretterna. Tobakstillverkningen hade då förvandlats från en manufaktur till en på stor- och maskindrift baserad tillverkning.

⁹ Marcus, a.a., s. 23 f.

¹⁰ *Ibid.*, s. 55.

De olika tobakstillverkningarna

Som vi sett fanns det flera slag av tobakstillverkning. Skillnaderna i själva arbetsprocessen mellan dessa har till och med formulerats på följande skarpa sätt. "Bakom det till synes enhetliga begreppet 'tobaksindustri' döljer sig åtminstone fyra artskilda tillverkningsgrenar med en enda gemensam nämnare: råmaterialet".¹¹ Förskjutningar mellan dessa olika tillverkningsgrenar har visat sig ha stor betydelse för bland annat produktiviteten inom tobaksindustrin. Per Nyström hävdar sålunda med rätta att man inte kan förklara den kraftiga ökningen i produktiviteten under 1700-talets slut och 1800-talets början med en ökad mekanisering av tobaksarbetet. Någon sådan förekom inte. Förklaringen är istället att de tillverkningar som började göra sig gällande efter 1780 inte var lika arbetskrävande som tobaksspinnningen. Genom att övergå till tillverkning av kardustobak och snus kunde man öka antalet kilo tobak per arbetare och år.¹² Förskjutningar mellan så olika tillverkningar måste rimligtvis också få konsekvenser för såväl arbetets organisation som de krav som ställs på den använda arbetskraften. Det finns därför anledning att med hjälp av tillgänglig litteratur försöka beskriva arbetsprocessen vid de olika tillverkningarna.¹³

Det första momentet vid tillverkning av såväl spunnen tobak som kardustobak och cigarrer var beredningsarbetet, som i stort sett var likartat vid alla dessa tre tillverkningar. Beredningsarbetet bestod av sortering av bladen efter kvalité, samt fuktning av dem för att de skulle bli hanterliga utan att gå sönder. Därefter stripades tobaken, varvid stjälken och den största medelnerven avlägsnades från bladen. Slutligen sorterades bladen efter storlek och färg, medan alla avfallsprodukter samlades i en hög för sig.

I själva tillverkningsarbetet skilde sig däremot de olika tillverkningarna på väsentliga punkter.

Den spunna tobaken (rull- och prestobaken) genomgick först ytterligare en beredning i form av en mycket fullständig "såsning", då tobaken dränktes in i en särskild sås. Tobaken spanns därefter med hjälp av spinnstolar. Spinnaren gjorde först en rulle för hand, en inlaga, av de sämre bladen vilka sedan omslötts med täckblad. Denna första rulle fästes vid en horisontell spindel som drevs med ett spinnhjul. Det ena täckbladet efter det andra spanns därefter in i rullen. Spinnaren breddade även på en bestämd fyllning för att rullen skulle bli fast och sammanhängande. Varje spinnare hade ett eller två biträden till hjälp, de s.k. spinn-gossarna. Dessa ordnade och tillhandahöll arbetsmaterialet. Ibland fanns det en särskild rullare, men annars fick spinnaren rulla "sin egen sträng". Som sista moment kokades och pressades den färdigspunna tobaken.

¹¹ *af Trolle U.*, Femtio år av monopol och konkurrens i Om tobak i Sverige, Sthlm 1965, s. 39.

¹² *Nyström, a.a.*, s. 146.

¹³ Framställningen bygger på Undersökning . . ., s. 61—68.

Vid tillverkning av *kardustobak* (röktobak) behövde inte all tobak stripas och medelnerven bortsorterades inte utan krossades i en speciell vals. Därefter såsades tobaken och genomgick en ny svettnings- och torkningsprocess. Den så förberedda tobaken skars i strimlor, varefter den av karduslagarna slogs in i karduser.

För *snustillverkningen* krävdes feta blad som var helt fria från sjukdomsangrepp. Det viktigaste momentet var såsningen av bladen, där varje tobaksfabrikant försökte ha ett eget recept. Efter såsningen svettades bladen, en procedur som kunde vara från några dagar till ett halvår. Denna procedur kunde vara väldigt omständlig. För beredning av finare snus, s.k. rappé, skulle bladen karotteras. Såsade och jästa blad bands då in i linnedukar till puppor. Såsen pressades ut ur dessa, och pupporna fick ligga en tid. Denna procedur upprepades ett flertal gånger. Pupporna förvarades sedan i mörka och varma rum i flera år. De blev då så smidiga att de kunde sönderskäras eller malas i snusvarnar. Efter malningen förpackades snuset, ofta i träkaggar.

Cigarrtillverkningen krävde tobak av högre kvalitet än de andra tillverkningarna. De skilda delarna i cigarren var av olika sorters tobak eller i varje fall av olika kvalitet på bladen. Först formades en inlaga av de sämre bladsorterna eller mindre bladbitarna. Inlagan slogs in i ett omblad och formades genom rullning till en vickel. Över denna rullades täckbladet, varefter spetsen vreds och formades mellan fingrarna samt tillslöts och fästes med något bindande ämne. De färdiga cigarrerna sorterades efter kvalitet och packades på lådor. Slutligen torkades de i särskilda torkrum.

De olika tillverkningarna började efter hand mekaniseras från och med andra hälften av 1800-talet. Men det återkommer vi till senare.

Vi kan av den gängse litteraturen inte få någon mer detaljerad uppfattning om vad barnarbetarna gjorde. Men Carl von Linné har i skildringen av hans öländska resa 1741 utförligt beskrivit barnarbetet vid tobakstillverkningen. Han skriver om ett uppehåll i Norrköping: "Tobaksspinneriet besökte vi på eftermiddagen, där vi såg många barn förtjäna sig föda. En del var bussmakare och lade upp smala tobaksremсор, som insupit en tobakssås . . ., andra bredde ut bladen, andra var puppmakare och vred bladen omkring bussarna till några kvarters längd, andra tog stjälkarna ur bladen, andra spann genom att lägga bladen omkring puppmakarnas stycken så att tobaken blev till ett tog, andra gjorde rullar, andra pressade, andra karvade tobaken till kardus".¹⁴ Det vi i första hand ska ta fasta på i Linnés framställning är den tydliga arbetsdelningen. Tobaksarbetet var uppdelat i ett flertal olika arbetsmoment. Men vi kan här inte avgöra om barn utförde alla dessa moment eller om Linné endast tagit fasta på barnarbetets stora

¹⁴ Cit. *Munthe*, a.a., s. 84.

roll. I det följande ska vi istället försöka fastställa barnarbetets omfattning från 1800-talets början.

Barnarbetets omfattning

Barn användes i stor utsträckning redan i den första tobakstillverkningen i Sverige. Nyström uppger att Tobakskompaniet på 1660-talet använde 25 vuxna arbetare och 35 gossar för att tillverka 55 000 kg tobak.¹⁵ Någon generell översikt över barnarbetets utbredning kan man emellertid inte göra förrän långt senare, då utifrån Kommerskollegii årsberättelser om landets fabriker. Från 1830 kan man i dessa berättelser följa arbetarnas uppdelning i vuxna och barn för vart femte år. Från detta material redovisas i tabell 2 barnarbetets utveckling mellan åren 1830 och 1850.

Från och med 1835 utgjorde barnen ungefär en tredjedel av alla tobaksarbetare, medan andelen år 1830 var betydligt lägre, drygt 23 %. Utifrån allmän kännedom om fabriksstatistikens otillförlitlighet från den här tiden skulle det vara rimligt att hävda att den låga andelen barn 1830 kan bero på brister i källmaterialet, eller att det var fråga om en tillfällighet. Ändå bör statistiken inte förkastas oprövad. Det är i själva verket möjligt att andelen barnarbetare verkligen var lägre i början av 1800-talet än vid dess mitt. I varje fall var det så vid tobaksfabriken i Malmö, där andelen barn ökade från hälften till upp emot tre fjärdedelar i slutet av 1830-talet.¹⁶ Det finns således skäl att diskutera om det förekom en uppgång av barnarbetet inom hela tobaksindustrin under 1800-talets första hälft.

Vi såg nyss att barn utgjorde en stor del av de arbetare, som Tobakskompaniet använde vid tobaksspinnningen under 1600-talet. Vi har också kunnat konstatera att det förekom betydande förskjutningar av produktionens inriktning från slutet av 1700-talet. Var kanske möjligheterna att utnyttja barnarbetarna olika inom de skilda produktionsinriktningarna?

Tabell 2. Barnarbetets [barn under 15 år] utveckling inom tobaksindustrin 1830—1850

	1830	1835	1840	1845	1850
Antal	164	249	260	387	404
Andel %	23.6	35.8	31.1	39.1	35.8

Källa: Kommerskollegii arkiv. Årsberättelser. Fabriker RA.

¹⁵ Nyström, a.a., s. 98.

¹⁶ Hall- och manufakturriktens arkiv. Inneliggande handlingar till protokoll. Malmö stadsarkiv (MSA).

Tabell 3. Antal fabriker, arbetare och barnarbetare i några städer år 1850.

	Antal fabriker	Antal arbetare	Därav barnarbetare antal	andel
Hela landet	86	1.129	404	35.8 %
Stockholm	14	318	70	22.0 %
Göteborg	24	272	134	49.3 %
Malmö	1	143	62	43.4 %
Norrköping	1	28	—	0.0 %
Västerås	1	53	27	51.0 %
Ystad	1	43	27	62.8 %
Örebro	1	6	—	0.0 %
Övriga	43	266	84	31.6 %

I den arbetsstatistiska undersökningen av tobaksindustrin i Sverige redovisades bland annat det totala antalet arbetare, antalet barnarbetare samt produktionens inriktning inom tobaksindustrin i de olika städerna år 1850. Det visar sig att såväl andelen barn som produktionens inriktning varierade kraftigt. I tabellerna 3 och 4 redovisas dessa variationer. Avvikelserna från riksgenomsnittet är som synes avsevärda. I Västerås och Ystad var mer än hälften av arbetarna barn, i Göteborg och Malmö nästan hälften. I Stockholm var däremot endast var femte arbetare barn, och i Norrköpings enda fabrik fanns det inte några barnarbetare alls; inte heller i Örebro. Förklaringen till dessa stora skillnader kan sökas i en jämförelse mellan tabellerna 3 och 4. Det mest iögonfallande är att det i de fabriker, där det inte alls användes barn, endast tillverkades snus. Den näst lägsta andelen barn användes i Stockholmsfabrikerna, och i dessa intog snustillverkningen en dominerande ställning. Detta samband mellan hög snustillverkning och låg andel barn kan dock inte iakttagas för Västerås, där vi finner stor snustill-

Tabell 4. De olika tillverkningarnas relativa betydelse (kvantitet) å samma orter.

	Totalt (kg)	kg/arb	Cigarr	Kardus	Spunnen	Snus
Hela landet	1.831.000	1.621	3.8 %	18.5 %	20.4 %	57.4 %
Stockholm	821 000	2.581	3.3 %	17.2 %	18.0 %	61.5 %
Göteborg	184.000	676	11.9 %	11.7 %	44.8 %	31.8 %
Malmö	136.000	951	6.2 %	61.1 %	23.4 %	9.9 %
Norrköping	77.000	2.750	—	—	—	100.0 %
Västerås	101.000	1.905	0.5 %	2.0 %	13.8 %	84.7 %
Ystad	21.000	488	9.5 %	88.1 %	—	2.4 %
Örebro	61.000	10.166	—	—	—	100.0 %
Övriga	430.000	1.616	1.2 %	12.9 %	18.2 %	67.6 %

Källa: Framräknat ur Undersökning av tobaksindustrin i Sverige s. 43.

verkning och många barnarbetare. Det är dock möjligt att barnen i denna fabrik arbetat vid de andra tillverkningarna. En jämförelse med snusfabriken i Örebro visar nämligen att Västeråsnuuset i princip kan ha tillverkats av åtta av de vuxna män, som ingick i arbetsstyrkan. I så fall kan barnen och de återstående 18 vuxna arbetarna ha svarat för den övriga tillverkningen. Barnarbetarna utgjorde i så fall 60 %, vilket inte alls är en orimlig proportion för dessa tillverkningar (jfr Ystad). I Göteborg, Malmö och Ystad var andelen barnarbetare betydligt högre än riksgenomsnittet. I dessa städer var tillverkningen inriktad på cigarrer, kardus och spunnen tobak. Cigarrtillverkningen intog en framskjuten ställning i Göteborg, medan kardustobaken dominerade i Malmö och Ystad.

Vi kan alltså hävda ett samband mellan tobakstillverkningens inriktning och användningen av barnarbetare. Barn användes i stor utsträckning vid tillverkningen av spunnen tobak, kardustobak och cigarrer, medan de knappast alls användes vid snustillverkningen. Vad gäller tillverkningen av spunnen tobak och cigarrer kan detta ytterligare understrykas med uppgifter om arbetarna i dessa båda tillverkningar vid F. H. Kockums Tobaksfabrik i Malmö (f.d. Suells, se nedan s. 277). Snustillverkningens starka tillväxt inom tobakstillverkningen under framför allt 1810-talet kan således förklara en minskad andel barnarbetare inom hela tobaksindustrin vid denna tid. Cigarrtillverkningens framväxt efter 1830 medförde däremot att andelen barn åter ökade. På samma sätt kan man förstå den ökade andelen barn vid F. H. Kockums Tobaksfabrik under 1830-talet, då tillverkningen av snus och kardus kompletterades med spunnen tobak och cigarrer. 1845 hade snustillverkningen t.o.m. minskat till en obetydlighet.¹⁷ Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera att det redan vid 1800-talets början omfattande barnarbetet inom tobaksindustrin ökade mot århundradets mitt till följd av en förändrad inriktning på produktionen.

Vilken betydelse hade då barnarbetet vid tillverkningen av tobaksvaror? För att förstå detta måste vi diskutera hela tobaksarbetets karaktär.

Tobaksarbetets karaktär

Ett väsentligt problem vid diskussionen om arbetets karaktär är frågan om i vilken utsträckning tobakstillverkningen var beroende av yrkesskickliga arbetare. Detta problem har diskuterats av Eli F. Heckscher och Per Nyström. Då det senare i undersökningen kommer att inta en framskjuten plats för att förklara förändringarna inom tobakstillverkningen, ska jag här granska den diskussionen.

Den som först tog upp problemet var Heckscher, som i en uppsats 1937¹⁸ sam-

¹⁷ Hall- och manufakturrättens arkiv. *Relationer* om stadens fabriker, hantverk och plantager 1756—1846. MSA.

¹⁸ Heckscher, a.a.

manställde och analyserade de av hall- och manufakturrätterna till Kommerskollegium insända uppgifterna om manufakturernas arbetare under 1700-talet. Enligt dessa utgjorde yrkesarbetarna vid tobaksmanufakturerna (mästare, gesäller och lärlingar) endast i undantagsfall mer än 15 %. För åren 1806—1810 var deras andel så pass låg som 11 %. Heckscher accepterar dessa siffror, och Nyström kritiserar honom för detta.¹⁹ Han menar att Heckscher "av statistikens konventionella terminologi" letts till felaktiga slutsatser om tobaksarbetarnas sociala sammansättning. Den använda uppdelningen i olika kategorier arbetare var lämplig för textilmanufakturen men inte för tobaksindustrin. Inom denna förekom det, enligt Nyström, "olika grader av yrkesarbete och rent hantverksarbete . . . , men den traditionella uppdelningen från textilmanufakturen låter sig inte tillämpas.

Det är uppenbart att detta problem inte kan lösas utifrån den samlade statistik som Kommerskollegium sammanställt. Man måste istället undersöka förhållandena vid enskilda fabriker; om det finns något material bevarat. För denna undersökning är vi så lyckligt lottade att kompletta löneböcker finns bevarade från Suells Tobaksfabrik för perioden 1806—1824.²⁰ Med hjälp av dessa är det möjligt att ytterligare diskutera frågan om i vilken omfattning tobakstillverkningen var beroende av yrkesskickliga arbetare i början av 1800-talet.

Tabell 5. Arbetarna vid Suells Tobaksfabrik fördelade på månadslönens storlek 1806, 1812 och 1824.

Rdr/mån	1806	1812	1824
≥ 5.00	78	46	22
5.24	32	—	—
5.32	7	—	—
6.00	2	—	—
6.08	2	—	—
7.00	1	35	—
7.08	1	4	—
7.32	1	1	—
8.08	—	1	—
8.32	—	1	—
9.00	—	1	19
10.00	1	—	—
11.00	—	—	2
12.00	—	1	—
14.00	—	—	1
16.00	—	—	1

Källa: Avlöningsböcker 1806—1824. Suellska arkivet. MSA. (1 Rdr = 48 sh.)

¹⁹ Nyström, a.a., s. 393.

²⁰ Suellska arkivet. Avlöningsböcker 1806—1824. MSA.

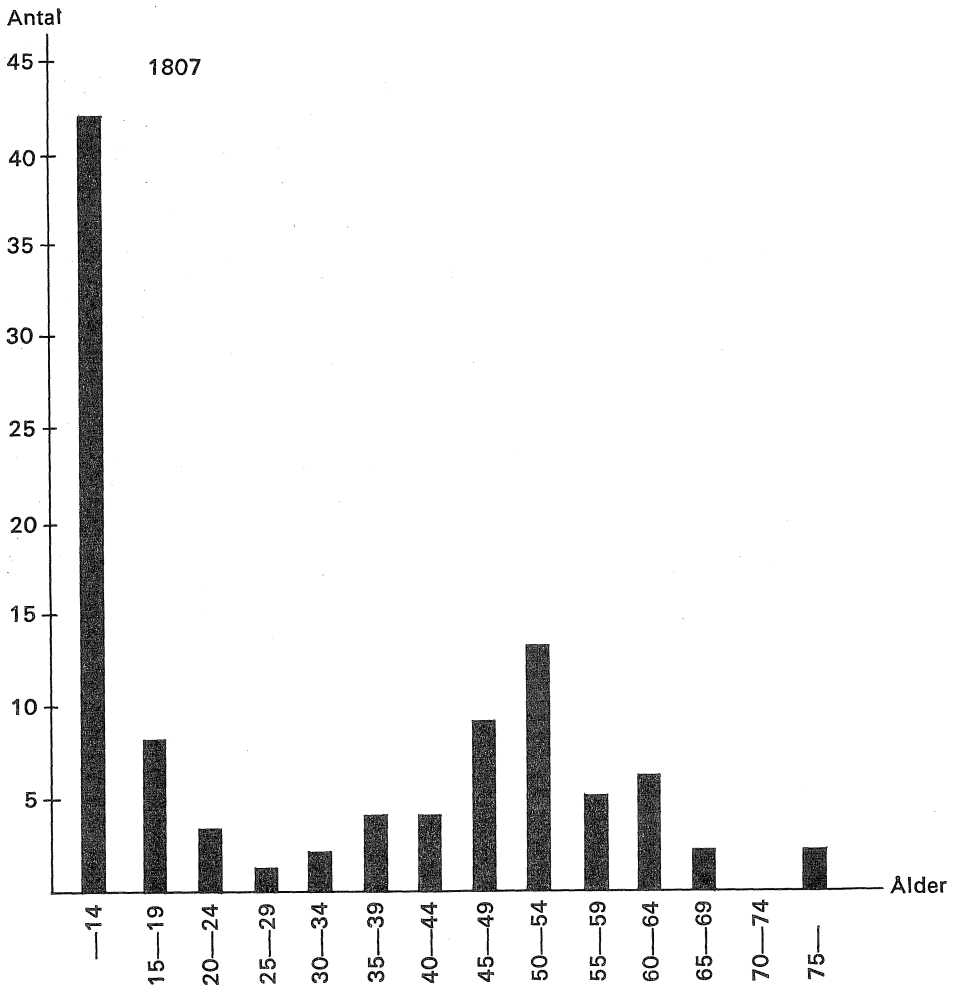
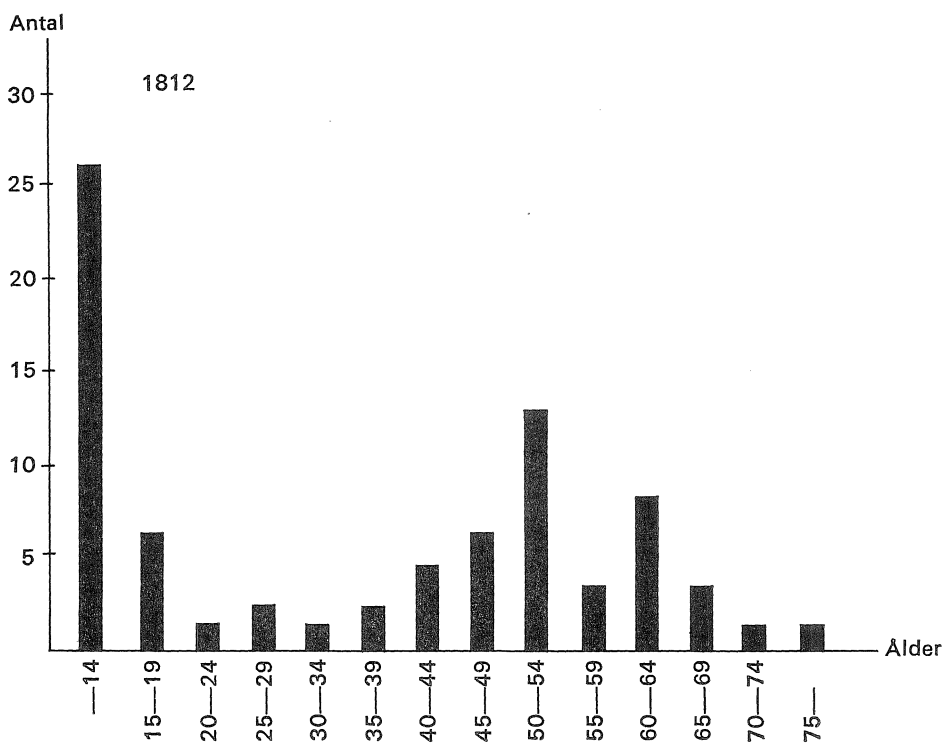

Diagram 1. Arbetarna vid Suells Tobaksfabrik 1807 och 1812, fördelade i åldersklasser.

Källa: Inneliggande handlingar till protokoll. Hall- och manufakturriktens arkiv. MSA.

En systematisk och detaljerad genomgång av löneböckerna för åren 1806, 1812 och 1824 visar bland annat att arbetarna var indelade i olika "löneklasser". I tabell 5 redovisas arbetarna uppdelade efter månadslönens storlek under nämnda år. Löneförhållandena för "gossarna" kommer att behandlas senare, varför dessa har förts samman till en enda lönegrupp, den lägsta för respektive år.²¹ Beträf-

²¹ Se diagram 2, s. 271. Endast arbetare som arbetat minst sex månader resp. år har medtagits, varför den relativa fördelningen mellan olika arbetarkategorier inte är jämförbar med motsvarande siffror på annat håll i uppsatsen.

fande de vuxna arbetarnas, ”arbetskarlarna” enligt Suells egen terminologi i de årliga rapporterna till hall- och manufakturrätten, kan man konstatera att det förekom en inte obetydlig lönespridning. Vid sidan av en stor grupp arbetare med en och samma lön, t.ex. 32 arbetare med 5 1/2 Rdr 1806, fanns ett antal andra arbetare som hade högre lön än denna grupp. Då lönerna var desamma månad efter månad, med undantag för fyra generella lönehöjningar,²² kan vi konstatera att den mindre gruppen arbetare med högre lön konsekvent värderades förmer än de andra. Det är högst sannolikt att de 15 arbetare som 1806 betalades med *mer* än 5 1/2 Rdr per månad utförde arbetsuppgifter som i fråga om kvalifikationer skilde sig från de arbetare som betalades med 5 1/2 Rdr. Men denna grupp arbetare med högre lön var inte enhetlig. Tvärtom. Här fanns så stora löneskillnader att man nästan kan tala om ett system med individuella löner, ett lönesystem som grundades på att även dessa arbetare sinsemellan hade olika arbetsuppgifter. Dessa iakttagelser stöder Nyströms påstående att det förekom olika grader av yrkesarbete och rent hantverksarbete vid tobakstillverkningen. Men av det totala antalet arbetare utgjorde de som hade någon form av yrkesarbete inte

²² Okt. 1808, april 1811, maj 1811 samt juni 1813.

mer än 12 % 1806 och 10 % år 1812. Dessa siffror stämmer väl med den bild Heckscher redovisar, att det på yrkesskicklighet baserade arbetet var begränsat inom tobaksmanufakturen. Han angav ju yrkesarbetarnas andel till 11 % för åren 1806—1810. Av detta kan vi dra slutsatsen att både Heckscher och Nyström har rätt i frågan om tobakstillverkningens beroende av yrkesskicklig arbetskraft vid den här tiden. Det förekom olika grader av yrkesarbete, men även totalt sett var detta av begränsad omfattning jämfört med det okvalificerade arbetet. Kanske detta är förklaringen till den något egendomliga åldersstrukturen bland tobaksarbetarna som den framgår av Suells uppgifter till hall- och manufakturrätten nämnda år (diagram 1).²³

1807 var 42 % av arbetarna under 15 år och 37 % över 45 år. För 1812 var motsvarande siffror 34 respektive 45 %. Det var således två grupper av arbetare som dominerade vid Suells Tobaksfabrik, mycket unga och äldre i 50-årsåldern. Av detta kan vi däremot inte påstå att det var dessa båda grupper som svarade för det okvalificerade arbetet. Det fanns nämligen inget samband mellan ålder och yrkesarbete bland de vuxna arbetarna. För att avgöra om *barnarbetarna* enbart utförde okvalificerat arbete måste vi diskutera barnarbetets karaktär mera i detalj.

Barnarbetets karaktär

Med barnarbetare avsåg Kommerskollegium ”Barn under 15 år”.²⁴ Men denna grupp kan av naturliga skäl rymma individer med helt olika förutsättningar för fabriksarbete. Det kan därför vara av intresse att exakt fastställa åldern på de barn som arbetade vid tobakstillverkningen. För Suells fabrik har detta varit möjligt eftersom han för två år, 1807 och 1812, angav arbetarnas ålder i uppgifterna till hall- och manufakturrätten (jfr diagram 1). I tabell 6 redovisas barnarbetarnas ålder i detalj. En jämförelse mellan dessa åldersuppgifter och barnarbetarnas ålder enligt kyrkoböckerna²⁵ visar för övrigt en så gott som total överensstämmelse (för de barn som kunnat identifieras i kyrkoböckerna, se nästa sida), varför åldersuppgifterna i tabellen kan anses säkerställda.

Det vanligaste var att barnen vid Suells fabrik var i 10—11-årsåldern. Men det fanns barn i alla åldrar ner till 9 år. Dessutom fanns det bland ”gossarna”, vilka i Kommerskollegii statistik gick in under rubriken Barn under 15 år, några som fyllt 15 år eller ännu mer. Detta ska vi återkomma till. Dessa uppgifter ger emellertid ingen uppfattning om när barnen började vid fabriken eller i vilken mån de

²³ Hall- och manufakturrättens arkiv. Inneliggande handlingar ... För åren 1807 och 1812 fanns även uppgift över arbetarnas ålder.

²⁴ Kommerskollegii Arkiv, årsberättelser. Fabriker Ra.

²⁵ Kyrkoböcker för Caroli, Petri samt Garnisonen i Malmö. MSA.

Tabell 6. Barnarbetarna vid Suells Tobaksfabrik 1807 och 1812, fördelade på ålder.

Ålder	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1807	3	10	14	6	5	4	4	—	3	1	—	1
1812	—	1	10	4	5	6	2	4	—	—	—	—

Källa: Hall- och manufakturrättens i Malmö Relationer om stadens fabriker, hantverk och plantager. MSA.

slutade arbeta där. Då dessa aspekter står i centrum för en diskussion om barnarbetets karaktär, har jag ansett det vara värt mödan att försöka följa ett antal barn under hela deras tid som barnarbetare vid fabriken.

Av de cirka 200 barn som arbetade vid fabriken 1806—1824 har det varit möjligt att identifiera 105 i kyrkoböckerna.²⁶ Av dessa har 60 kunnat följas i löneböckerna under hela deras tid som tobaksarbetare, då de börjat arbeta vid fabriken efter undersökningsperiodens början och slutat före dess slut. I tabell 7 a—c redovisas dessa barnarbetare med hänsyn till åldern när de började och slutade arbeta i fabriken samt det antal år de arbetade där.

Barn anställdes i alla åldrar mellan 8 och 13 år, men den genomsnittliga anställningsåldern var 10.4 år. De arbetade i 4.8 år, bruttotid. Då lönen betalades ut för varje månad kan vi bedöma frånvaron endast i den mån denna lett till att en hel månadslön inte utbetalats. Frånvaron, mätt på detta sätt, uppgick till 3.5 % av den totala arbetstiden bland barnarbetarna. Den var inte systematisk på något sätt, och torde därmed ha berott på att barnen av ett eller annat skäl inte kunnat arbeta dessa månader. Avgångsåldern var mer samlad till några få år än vad anställningsåldern var, till åldern 14—16 år, och avgången var nästan total. Endast *en* barnarbetare blev kvar vid fabriken så länge att han blev arbetskarl där. Då Suells var den enda tobaksfabriken i Malmö vid den här tiden och barnen enligt kyrkoböckerna bodde kvar i Malmö, kan vi med säkerhet även konstatera att de lämnade tobaksarbetaryrket i 14—16-årsåldern. Det är också intressant att notera att några av de arbetare som Suell benämnde ”gössar” var över 15 år, i ett par fall upp emot 20 år. Inte heller dessa stannade kvar för att bli arbetskarlar. Av dessa uppgifter kan vi dra en viktig slutsats. De barn, som arbetade i tobaksfabriken, började inte arbeta vid tidig ålder för att lära sig ett yrke — en vanlig förklaring till barnarbetet. Hur skulle de förresten kunna göra det, när en så stor del av tobaksarbetet bestod av okvalificerat arbete? De gjorde det därför att de utgjorde en billig arbetskraft. De kostade i genomsnitt endast en tredjedel

²⁶ En anledning till att inte alla barn kunnat identifieras är att husförhörslängderna finns bevarade endast från och med åren 1813, 1816 och 1819 för de resp. församlingarna (se not 25). Den viktigaste orsaken är emellertid att det är omöjligt att identifiera personer med vanliga namn, när man endast har uppgift på namnet.

Tabell 7. Barnarbetare vid Suells Tobaksfabrik 1806—1824.

a) ålder vid anställningen

ålder	8	9	10	11	12	13
antal	5	16	11	8	10	8

b) ålder vid avgången

ålder	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
antal	1	2	4	2	10	10	16	5	2	3	2

c) antal år vid fabriken

antal år	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	>10
barn	3	9	9	7	9	4	10	4	1	3	1

Källa: se texten.

av vad de vuxna arbetskarlarna gjorde.

Löneskillnaderna mellan olika barnarbetare var emellertid betydande. I diagram 2 redovisas den genomsnittliga månadslönen 1806, 1812 och 1824 för de barnarbetare, som åldern kunnat fastställas för. Det fanns, som synes ett klart samband mellan ålder och lön bland barnarbetarna. Vi kan emellertid inte avgöra om dessa skillnader är uttryck för skillnader i arbetsuppgifterna för de olika kategorierna barn. Vi kan heller inte avgöra om löneskillnaderna mellan barnarbetarna och de vuxna arbetare som utförde det okvalificerade arbetet motsvaras av skillnader i arbetsuppgifterna. Dessa skillnader kanske endast är ett resultat av åldern. Vad vi däremot kan konstatera är att den bild av barnarbetet som Linné målade upp inte stämmer i sin helhet, i varje fall inte för 1800-talets början. Barnen utförde säkerligen flera av de arbetsmoment som han skildrade, men inte alla. Barnarbetet var istället koncentrerat till de arbetsmoment som bestod i okvalificerat biträdesarbete. När de blev 4—5 år äldre hade de att välja mellan att stanna kvar vid fabriken med status av "gosse" eller att söka sig ett annat arbete. De flesta lämnade tobaksarbetet i 14—16-årsåldern. De ersattes då med en ny generation barnarbetare. För ungdomarna var detta inte någon smärtfri och "naturlig" övergång. Inte för samhället heller för den delen. När man i ledningen för Josefina Slöjdskola i början av 1840-talet klagade på att eleverna vid skolan slutade i förtid för att ta plats i fabrik, motiverades klagomålen med att "dessa unga människor skola falla sig själva och samhället till last, när de uti deras halvbildade tillstånd såsom vuxna icke längre finna sin bärgning vid den avlöning de haft, såsom barn, utan nödgas lämna deras maskinmässiga anställningar vid fabriken för att efterträdas av yngre likar".²⁷ Denna diskussion var

²⁷ *Tunander G.*, Fattigskola — medborgarskola. Studier i den svenska folkskolans historia med särskild hänsyn till Malmö. Malmö 1946. s. 334.

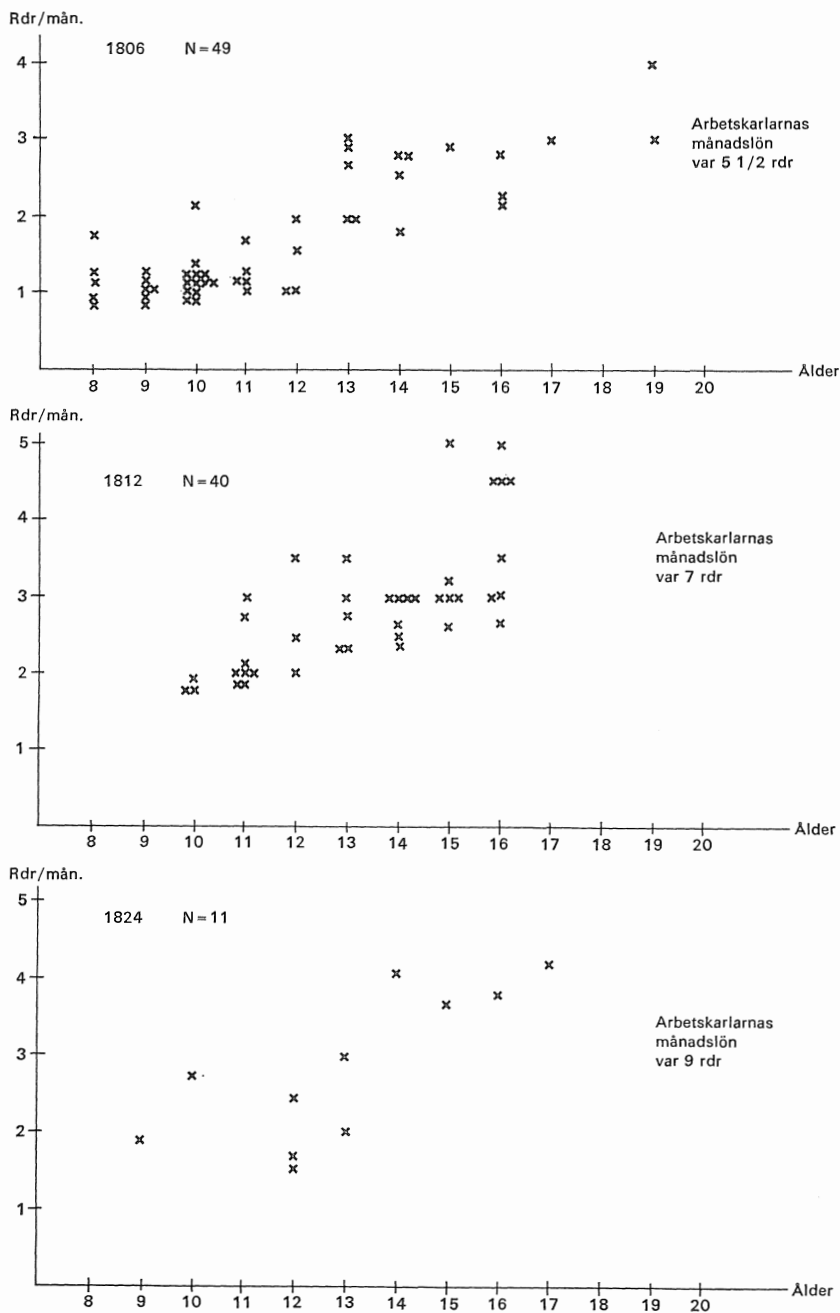

Diagram 2. Löneprofil för "gossarna" vid Suells Tobaksfabrik 1806, 1812 resp. 1824.

Källa: Suellska arkivet. Avlöningsböcker 1806—1824. MSA.

visserligen föranledd av förhållandena för flickorna i Malmö, men problemet var som vi sett detsamma för pojkar.

Det var således genom att utnyttja barn, medan de var en billig arbetskraft, som Frans Suell med sin "ovanliga företagsamhet" kunde avancera från att ha varit "biträde i sin faders handelsbod" till "platsen som stadens främste affärsman".²⁸ Det billiga barnarbetet var en viktig del i kapitalackumuleringen under manufakturen, en kapitalackumulering som utgjorde grunden för industrialiseringen. Visserligen genomgick tobaksfabriken, liksom all annan verksamhet i Malmö, en nedgång i samband med diskontokraschen och Suells död 1817. Men Frans Henrik Kockum, som köpte fabriken, kunde, bl.a. genom att i ännu större utsträckning än Suell använda barnarbetare (se ovan s. 264), utveckla den till "en av landets största tobaksfabriker" och "tjäna så mycket pengar på den, att han år 1840 kunde grunda Kockums Mekaniska Verkstad".²⁹

Barnarbetet avskaffas

Vi kunde i den inledande översikten över tobaksindustrins utveckling konstatera att den genomgick en kraftig tillväxt efter 1800-talets mitt. Antalet arbetare fyrdubblades fram till år 1900, medan antalet fabriker endast ökade i begränsad omfattning. Även om de flesta tobaksfabriker var små ännu vid sekelskiftet, hade det uppstått en märkbar tendens till koncentration av tillverkningen. Så t.ex. köpte F. H. Kockum 1863 F. I. Salmsons fabrik i Malmö, varvid Salmson förband sig att "framdeles icke mera varken själv eller genom andra taga någon sorts befattning med dylik förrättning, ej heller ingå i någon sorts bolag eller taga aktion i dylik fabrik".³⁰ År 1897 fanns tio fabriker med mer än 100 arbetare. Det sammanlagda antalet arbetare vid dessa var 1 800, vilka utgjorde 41,7 % av alla tobaksarbetare (se tab. 1). En annan viktig förändring var att allt fler företag övergått till att bli aktiebolag. Detta gällde främst de större fabriker.³¹ Det är dock inte säkert att denna förändring påverkade de sociala förhållandena vid fabriker, eftersom den tidigare ägarfamiljen ofta fortsatte att leda verksamheten även efter ombildandet. Så skedde till exempel vid F. H. Kockums Tobaksfabriks AB.³²

Samtidigt med de stora förändringarna i tobaksindustrins storlek och företags-

²⁸ Citaten från resp. Nordisk Familjebok 27 (uppslagsord Suell) och Svenska män och kvinnor (dito).

²⁹ Johannesson G., Skånes historia. Sthlm 1971, s. 417.

³⁰ F. H. Kockums Tobaksfabriks arkiv. Handlingar efter ämne 1835—1907. MSA. Se även *Hantverkare ... passim*.

³¹ *Elmqvist H.*, Arbetsstatistiska studier rörande den svenska tobaksindustrin, Sthlm 1899, s. XLI.

³² Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar. RA.

former ändrades arbetsstyrkans sammansättning på ett avgörande sätt. Det som vi här i första hand ska koncentrera oss på är förändringarna i barnarbetet.

Tidigare har vi kontinuerligt från 1830 kunna följa barnarbetets utveckling i Kommerskollegii årsberättelser. Från 1860 upphör denna möjlighet eftersom minderårighetsgränsen höjs från 15 till 18 år.³³ Efter 1860 kan vi således kontinuerligt följa endast barn- och ungdomsarbetet (diagram 3, s. 280). Punktvisa jämförelser av barnarbetet kan emellertid göras, eftersom detta redovisades i detalj av tre statliga utredningar under 1800-talets andra hälft: 1875 års barnarbetskommitté, 1891 års revisionskommitté och 1898 års arbetsstatistiska undersökning av tobaksindustrin. Barnarbetskommittén redovisade visserligen de minderåriga endast i grupperna ”under 12 år”, ”mellan 12 och 14 år” samt ”mellan 14 och 18 år”. I primärmaterialet finns däremot varje åldersår redovisat och vi kan därigenom fastställa antalet barn under 15 år. Men detta material är endast bevarat för vissa län. Vad gäller tobaksindustrin omfattar det bevarade materialet 1054 arbetare, vilket är en knapp tredjedel jämfört med fabriksstatistiken för 1875. Det är dock tillräckligt stort för att tillåta oss att dra slutsatser om alla tobaksarbetare.

Barnarbetets utveckling redovisas i tabell 8, så långt vi nu kan fastställa det. Som vi ser av denna tabell utgjorde barnen ännu på 1850-talet en tredjedel av alla arbetare, men vid 1800-talets slut hade deras andel sjunkit till endast några få procent. Barnarbetarna var då av marginell betydelse för tobaksfabrikanterna. Parallellt med denna utveckling höjdes åldern vid inträdet i yrket. Detta framgår av de intervjuer som den arbetsstatistiska undersökningen gjorde med de arbetare som fanns i tobaksindustrin 1898. Dessa fick uppge vilket år de började arbeta i tobaksindustrin och vilken ålder de hade då. I tabell 9 redovisas detta, men vi har då begränsat oss till de arbetare som börjat som minderåriga.³⁴ Av de som arbetade inom tobaksindustrin 1898 hade 161 arbetare börjat inom denna industri före 1860. Dessa var i genomsnitt 11,5 år, när de började som tobaksarbetare. De minderåriga arbetarna blev emellertid allt äldre när de började vid tobaksfabrikerna, så att de vid seklets slut nästan var 15 år. Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera att barnarbetet minskade kraftigt i betydelse under 1800-talets andra hälft, och att barnen blev allt äldre innan de anställdes i tobaksfabrikerna.

Det avtagande barnarbetet har i den historiska forskningen förklarats med 1881 års förordning angående minderårigas arbete i industri och hantverk.³⁵ En-

³³ BiSOS serie D.

³⁴ Ett metodologiskt problem är härvid att de barn som börjat arbeta under de olika perioderna men slutat före 1898 inte finns med i undersökningen. I den mån det varit fråga om yngre barn har det ingen betydelse för resultatet eftersom den observerade trenden med höjd anställningsålder enbart skulle ha förstärkt ytterligare.

Ett annat metodologiskt problem är att uppgifterna baseras på arbetarnas egna utsagor. I ett så här stort material torde enskilda avvikelser uppåt eller nedåt ta ut varandra.

³⁵ Jfr *Olsson*, a.a.

Tabell 8. Barnarbetets utveckling 1850—1900.

	1850	1855	1860	1875	1891	1898
Antal	404	570	478	—	178	
Andel %	35.8	32.6	25.4	15.5	3.1	5.3

Källa: se texten s. 21 f.

ligt denna förbjöds allt industriarbete för barn under 12 år. De som var mellan 12 och 14 år tilläts arbeta 6 timmar per dag, och ungdomar mellan 14 och 18 år fick arbeta 10 timmar dagligen.³⁶ Barnarbete hade i politiskt sammanhang diskuterats tidigare,³⁷ vilket bland annat resulterat i ett förslag till 1856—1858 års riksdag om reglering av det industriella barnarbetet. Ekonomiutskottets positiva utlåtande godkändes av adeln, prästerna och bönderna. Det avslogs däremot i borgarståndet, där representanter för ”näringslivet”, det vill säga företagsägarna opponerade sig. Den riksdagskrivelse, som kom till stånd med tre stånds röster mot ett, remitterades till Kommerskollegium, som inhämtade yttrande från fabriksföreningarna i de större städerna. Remissinstanserna avstyrkte och frågan föll bort. I kraven på näringsfrihet 1863 nämndes inte alls initiativen från 1857.³⁸

1875 hade inställningen ändrats, och barnarbetskommittén kunde tillsättas även om det förekom motstånd från en del bruks-, sågverks- och textilfabriksägare. Kommitténs förslag resulterade i 1881 års förordning, som genomfördes under tämligen stor enighet. I varje fall framfördes inte några principiella invändningar vid riksdagsbehandlingen.³⁹ Vad berodde denna omsvängning på?

Sellberg hävdar att utländsk idépåverkan och rädsla för ”den socialistiska faran” var viktiga drivkrafter bakom regleringens genomförande.⁴⁰ Men kan det verkligen vara förordningen som begränsade barnarbetet inom tobaksindustrin? Låt oss än en gång titta på tabellerna 8 och 9. Av dessa framgår det klart att

Tabell 9. Genomsnittlig ålder vid inträdet i tobaksarbetet.

	Före 1860	1860— 1865	1865— 1870	1870— 1875	1875— 1880	1881— 1885	1886— 1890	1891— 1895	1896— 1898
Ålder	11.5	12.3	12.7	13.3	13.6	14.2	14.1	14.7	14.7
Antal	161	115	140	272	192	210	369	609	987

Källa: Framräknat ur Elmquist s. 244—247.³⁴

³⁶ Sellberg H., *Staten och arbetarskyddet 1850—1919*. Uppsala 1950, s. 62 f.

³⁷ *Ibid*, s. 46 ff.

³⁸ *Ibid*, s. 29 f.

³⁹ *Ibid*, s. 74 f.

⁴⁰ *Ibid*, s. 61.

den kraftigaste nedgången i barnarbetet skedde före förordningens ikraftträdande 1882. Under de 25 åren mellan 1850 och 1875 minskade barnarbetets andel av det totala arbetet från 35 till 15 %. Likaså höjdes anställningsåldern så att de barn som anställdes mellan 1875 och 1880 i genomsnitt var 13.6 år gamla. Bestämmelsen att barn under 12 år inte fick arbeta alls påverkade inte tobaksfabrikanterna på något sätt. Genom att 12—14-åringar fick arbeta 6 timmar per dag kunde sådana användas i dubbla arbetslag. Så skedde också vid Kockums Tobaksfabrik.⁴¹ Den genomsnittliga anställningsåldern 1881, året innan förordningen trädde ikraft, var emellertid så hög (13.8 år) att barnen bara behövt vänta ett par månader för att få arbeta 10 timmar per dag. Eftersom den genomsnittliga nettoarbetstiden i tobaksfabrikerna 1875 var 10.0 timmar per dag för *de vuxna arbetarna*⁴² kunde tobaksfabrikanterna till fullo använda ungdomar mellan 14 och 18 år i arbetet. Den genomsnittlige tobaksfabrikanten drabbades som synes knappast alls av den genomförda regleringen av barnarbetet. Vi förstår nu varför det inte höjdes några protester mot förordningen från det hållet. Inte ens i F. H. Kockums kretsar protesterade man. Vid ett möte med Tekniska föreningen i Malmö den 26 sept. 1883, där Kockum var medlem, beslöt man enhälligt att inte stödja de krav på lindringar i förordningen som några företagsägare i Halmstad och Norrköping yrkat på. Det tycks främst ha varit företrädare för textilindustrin som tog del i denna aktion.⁴³

Nu kanske någon invänder att fabriksägarna räknade med att förordningen skulle komma och därför förberedde sig för en situation, där de inte skulle få använda den billiga barnarbetskraften. Men i så fall måste de ha varit väldigt framsynta, eftersom minskningen i användandet av barn började minst 25 år innan regleringen genomfördes och 20 år innan utredningen tillsattes.

Allvarligare är invändningen att företagsägarna inte nödvändigtvis behövde vänta på någon utredning eller förordning för att minska barnarbetet. Torsten Gårdlund menar t.ex. att många av de stora företagsägarna minskade barnarbetet eller förbättrade barnens villkor redan innan någon reglering genomförts. Detta skulle ha skett därför att dessa företagsägare hade sådan "närhet till tidens idéer att de kunde missbruka barnens arbete blott genom att förhärda sig".⁴⁴ Men var

⁴¹ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar II. Dock fanns inte mer än nio barn vid fabriken 1898, vilka inte fick arbeta mer än 6 tim. per dag. Att ersätta även dessa med 14-åringar skulle inte ha kostat företaget mer än 650 kr per år, vilket kan jämföras med företagets totala kostnad för arbetskraften 1897 på 91 000 kr eller med företagets beskattningsbara vinst på 63 000 kr (Magistratens statistiska längder ang. handlanden, hantverkare och fabriker 1897—98. MSA). Detta behöver dock inte tolkas så att Kockum av ren girighet använde sig av dessa barnarbetare. Han kanske rentav gav dem möjlighet att arbeta. Detta problem ska jag återkomma till i samband med studien av barnarbetarna och deras familjer.

⁴² *Barnarbetskommitténs betänkande* Sthlm 1877, s. 154 f.

⁴³ *Tekniska föreningen* i Malmö arkiv. Protokoll och handlingar 1882—1883. MSA.

⁴⁴ *Gårdlund T.*, *Industrialismens samhälle*. Sthlm 1942, s. 324.

det verkligen så att vissa företagsägare ville eller ens kunde kosta på sig denna generositet gentemot arbetarbarnen? De försämrade ju sitt konkurrensläge gentemot andra företagsägare, som av någon anledning inte var lika mottagliga för den "tidens idéer". Gårdlund diskuterar inte detta och underbygger inte heller sitt påstående. Vi ska snart förstå varför, när det gäller tobaksindustrin.

Gårdlund påstår att de stora företagsägarna minskade eller *förbättrade barnens villkor* (min kurs.). Han antyder därmed att barnen kunde missbrukas mer eller mindre i fabrikena. Är det relevant att skilja mellan "humant" och "inhumant" barnarbete?⁴⁵ Låt oss försöka med tobaksindustrin.

Den stora "arbetsmiljöfaran", för att använda ett nutida begrepp, inom tobaksindustrin utgjordes av den förorenade luften. Angrepp på andningsorganen var den vanligaste yrkesskadan bland tobaksarbetarna i slutet av 1800-talet.⁴⁶ Denna fara lurade på såväl ung som gammal och var lika stor vid alla de olika tillverkningsarna. Det ena tobaksarbetet var inte mer inhumant än det andra. Det inhumana bestod i att man vistades i tobaksfabrikerna under en längre tid. Om således barnarbetet inom tobaksindustrin avskaffades därför att tobaksfabrikanterna inte kunde förhärda sig tillräckligt för att missbruka barnens arbete, borde det följaktligen ha avskaffats eller reglerats lika mycket inom de olika tillverkningsarna. I varje fall vid en och samma fabrik, där en enda fabriksledning bestämde över arbetsvillkoren och vilken arbetskraft som skulle användas. Låt oss därför återvända till F. H. Kockum och fabriken i Malmö.⁴⁷

Tyvärr finns användbart material över arbetarna vid F. H. Kockums Tobaksfabrik endast sporadiskt bevarat för andra hälften av 1800-talet. Men vi har en fruktbar utgångspunkt i en förteckning över arbetarna där år 1858.⁴⁸ I denna är arbetarna uppdelade på de olika tillverkningsarna cigarrer och spunnen tobak samt övrigt. Däremot finns inga uppgifter om arbetarnas ålder. Jag har därför varit tvungen att söka efter dem i kyrkoböckerna på samma sätt som för perioden 1806—1824, vilket var lättare denna gång eftersom det fanns uppgift om arbetarnas bostad. Det visade sig då (tab. 10) att 54 av de 121 arbetarna vid cigarrtillverkningen var barn under 15 år, dvs. 45 %. Vid tobaksspinnningen var 47 arbetare av totalt 93, dvs. 50 % barn. Detta kan jämföras med situationen i början av 1880-talet och 1898. För åren 1882—1884 har företagsledningen av någon anledning lämnat uppgift till Kommerskollegium (RA) på antalet barn under 15 år (jfr ovan s. 273). Det fanns då 47, 40 respektive 52 barn, vilket utgjorde 19,3, 16,3 och

⁴⁵ Jfr Gerner K., För Clio. Scandia 1975: 1, s. 127.

⁴⁶ *Arbetsförsäkringskommitténs betänkande* III. Sthlm 1888, s. 101.

⁴⁷ Det rör sig om två F. H. Kockum, sr och jr.

⁴⁸ F. H. Kockums Tobaksfabriks arkiv. Handlingar efter ämne 1835—1907. MSA. Förteckningen är inte daterad men ligger arkivmässigt ordnad till perioden 1856—1858. En jämförelse mellan bostadsuppgifterna i förteckningen och husförhörslängderna visar att året måste vara 1858.

Tabell 10. Arbetarna vid Kockums Tobaksfabrik 1858 och 1898.

	Cigarrtillverkningen			Tobaksspinnningen		
	Totalt	Yrkesarb.	Barnarb.	Totalt	Yrkesarb.	Barnarb.
1858	121	40—33 %	54—45 %	93	11—12 %	47—50 %
1898	84	57—68 %	5—6 %	124	14—11 %	42—34 %

Källa: F. H. Kockums Tobaksfabriks Arkiv. Handlingar efter ämne 1835—1907 (Malmö Stadsarkiv) samt Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar II. (RA).

21.3 % av det totala antalet arbetare. Den allmänna trenden för tobaksindustrin (tab. 8) gällde alltså även för Kockums fabrik.

Den kraftiga nedgången i barnarbetet mellan 1858 och det begynnande 1880-talet gällde emellertid den sammantagna tillverkningen. Hur utvecklingen var inom olika delar av tobakstillverkningen kan vi inte diskutera förrän för 1898, då med hjälp av primärmaterialet till den arbetsstatistiska undersökningen. Då hade *barnarbetet minskat, men inte lika mycket* vid de båda tillverkningarna. Vid cigarrtillverkningen hade barnarbetet så gott som helt försvunnit. Endast fem av arbetarna var då under 15 år, av vilka tre var springpojkar. Vid tobaksspinnningen var emellertid fortfarande var tredje arbetare barn. Företagsledningen vid F. H. Kockums Tobaksfabrik hade avskaffat barnarbete vid cigarrtillverkningen men inte vid tobaksspinnningen. Må vara att F. H. Kockums "levnadsvandel" präglades av "människokärlekens valspråk".⁴⁹ Men hans "närhet till tidens idéer" tog sig minst sagt märkliga uttryck.

De förändringar i barnarbetet som vi kunnat konstatera var dock inte de enda förändringar som ägde rum vad beträffar arbetskraftens sammansättning. Även tobaksfabrikanternas beroende av kvalificerade och okvalificerade arbetare ändrades (tab. 10). 1858 var inslaget av kvalificerat yrkesarbete begränsat, speciellt vid tobaksspinnningen, där inga förändringar skett sedan 1800-talets början (jfr ovan s. 264 ff.). I den nytillkomna cigarrtillverkningen var andelen yrkesarbetare högre. Till 1800-talets slut hade skillnaderna mellan dessa båda tillverkningar ökat markant. Vid cigarrtillverkningen utgjorde då yrkesarbetarna två tredjedelar av alla arbetare, medan andelen yrkesarbetare vid tobaksspinnningen låg kvar vid drygt 10 %. Dessa skillnader vid Kockums var karakteristiska för hela tobaksindustrin, där andelen yrkesarbetare var 63 % vid cigarrtillverkningen och 15 % vid tobaksspinnerierna. Sammanfattningsvis kan vi alltså säga att stora förändringar ägt rum vid cigarrtillverkningen vad gäller såväl barn- som yrkesarbete. Några motsva-

⁴⁹ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar II. RA.

⁵⁰ *Isberg A. U.*, Malmö stads 600-årsjubileum. Malmö 1919, s. 463.

rande förändringar inom tobaksspinnningen hade däremot inte skett. Problemet blir nu att söka förklaringen till varför dessa båda tillverkningar kom att utvecklas så olika under 1800-talets andra hälft. Låt mig emellertid först påminna om att tobaksindustrin expanderade kraftigt under 1800-talets senare del. Denna tillväxt kan inte enbart förklaras med det ökade antalet tobaksarbetare, eftersom produktiviteten i stort sett fördubblades mellan 1850 och 1900. Även här fanns stora skillnader mellan de olika tillverkningarna, vilket kommer att framgå senare. Denna gång måste vi söka förklaringen i de teknologiska förändringarna.

Mellan åren 1860 och 1884 utfärdade Kommerskollegium 15 patent på ”maskiner” för tillverkning av tobaksvaror.⁵¹ De allra flesta av dessa patent (11 st.) gällde ”maskiner” för cigarrtillverkning och utfärdades före 1875. Dessa ”maskiner” kunde användas framför allt för tillverkning av vickeln (se ovan s. 261), men ibland även för själva cigarren. En beskrivning, funnen i Kockums arkiv, av en amerikansk maskin från 1850-talet visar ingående hur en sådan var tänkt att fungera. ”Denna maskins ändamål och användning består däri, att den av inlag (vickeln) och täckblad lämnar en cigarr som är så nära färdig att det endast återstår att fullborda dess spets eller huvud och maskinen kan skötas av tvenne personer. Under det att den ene ständigt lägger inlaget i den därför bestämda rännan, breder den andre ut täckbladet på ett annat ställe, framflyttar inlaget genom tryckning på en av de å maskinen befintliga tramporna, så att det kommer över täckbladet, varefter cigarren rullas. Detta förfaringsätt upprepas städse på samma vis.” De företagsekonomiska fördelarna framhölls med skärpa. Man lovade hugade tobaksfabrikanter att ”maskinen skötes av två man och rullar 7—8 cigarrer i minuten, vilka bliva lika och fullkomligt väl gjorda, som om de varit förfärdigade av den utmärktaste cigarrarbetare. Följaktligen lämnar maskinen på 10 timmar 4200 till 4500 väl gjorda cigarrer, och 3—4 personer spinna eller limma spetsen å cigarrerna . . . Tolv maskiner, hanterade av 60—80 personer, varibland de som sysselsättas med spinnningen äro inberäknade, kunna förrätta samma arbete som 320 arbetare, vilka rullar för hand, och medför berörda maskin utom stor besparing av tid och utrymme, även den stora fördelen att kunna till cigarrer tillgodogöra avfallet och den värdelösa stjälken”. Det senare materialet kunde vid maskinarbete användas om maskinen gjorde vickel, vilket var möjligt till ett antal av 6 000 på 10 timmar. Även detta skulle medföra en mycket kraftig höjning av produktiviteten.⁵² Vilket sätt att använda maskinen på man än valde, är det uppenbart, att förhållandet mellan de båda produktionsfaktorerna *arbete* och *kapital* förändrades så att andelen kapital växte och andelen arbete minskade. Denna typ av cigarrmaskin var emellertid fortfarande beroende av cigarrarbe-

⁵¹ BiSOS Serie D 1860—1885.

⁵² F. H. Kockums Tobaksfabriks arkiv. Handlingar efter ämne 1835—1907. MSA.

taren, som med sin muskelkraft skulle svara för rörelsen i maskinen. Vidare var det antal maskiner som kunde användas tillsammans med varje arbetslag begränsat.

Det är omöjligt att generellt säga i vilken mån inregistrerade patent resulterat i nya maskiner som tagits i bruk i produktionen. Den offentliga statistiken visar på ett växande antal maskiner vid landets tobaksfabriker,⁵³ men den säger inget om vad för typ av maskiner det rörde sig om. Ett bevarat kontrakt från 1857 visar åtminstone att F. H. Kockums Tobaksfabrik köpte en cigarrmaskin av den typ som beskrevs ovan. I varje fall upprättade man kontraktet då. Men i de årliga redogörelserna till Kommerskollegium redovisar man inga cigarrmaskiner förrän 1866, då man hade 2 cigarrdelningsmaskiner och hela 27 vickelstolar. Två år senare hade antalet vickelstolar ökat till 34, och 1870 redovisar man sammanlagt 40 cigarr- och vickelmaskiner.⁵⁴ Och Kockums var inte den enda tobaksfabrik som införde maskiner i cigarrtillverkningen. Nordisk Familjebok uppger 1880 att man i Sverige ”på senare tider” börjat använda maskiner vid cigarrtillverkningen.⁵⁵ Naturligtvis utvecklades dessa maskiner efter hand. Sålunda hade Helsingborgs Cigarr- och Tobaksfabrik 1897 inköpt ”nykonstruerade tyska pressar som, stående på bordet, skötas av cigarrmakarna själva”.⁵⁶ Några barn behövdes inte då.

Inom de övriga tobakstillverkningarna tycks den teknologiska utvecklingen ha varit ytterst begränsad. Under perioden 1860—1884 inregistrerades ju endast fyra patent för annan tobakstillverkning än cigarrer. Ett avsåg en tobaksskärmaskin (som även kunde användas vid cigarrtillverkning), ett gällde en apparat för veckling, pressning och rullning av tobak (kunde också användas till cigarrer) samt två patent i slutet av 1870-talet å maskin för cigarettillverkning.⁵⁷ Jag vill här bara påminna om att snustillverkningen aldrig sysselsatt barn i någon större omfattning och att kardustillverkningen stagnerade ända fram till efter 1910. Fram till sekelskiftet är det därför tillverkningen av cigarrer och spunnen tobak som står i centrum för den här undersökningen.

Sammanhangen börjar klarna nu. Cigarrtillverkningen hade börjat mekaniseras under 1800-talets senare del. Detta medförde att det ställdes nya krav på arbetarna. Innan denna mekanisering påbörjades bestod cigarrtillverkningen av handarbete, där cigarrmakarnas skicklighet i att rulla cigarrer var avgörande. I detta arbete hade de betjänats av okvalificerade arbetare, av vilka en stor del var barn. Cigarrmakarna betraktades därvid som en ”aristokrati” bland tobaksarbetarna.⁵⁸

⁵³ BiSOS serie D 1860—1900.

⁵⁴ Kommerskollegii arkiv. Årsberättelser. Fabriker 1863—1870. RA.

⁵⁵ Nordisk Familjebok. Sthlm 1880. Uppslagsord *cigarr*.

⁵⁶ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar II. RA.

⁵⁷ BiSOS Serie D 1860—1885.

⁵⁸ *Uhlén A.*, Malmö Tobaksarbetarefackförening 1883—1393. Malmö 1933, s. 35.

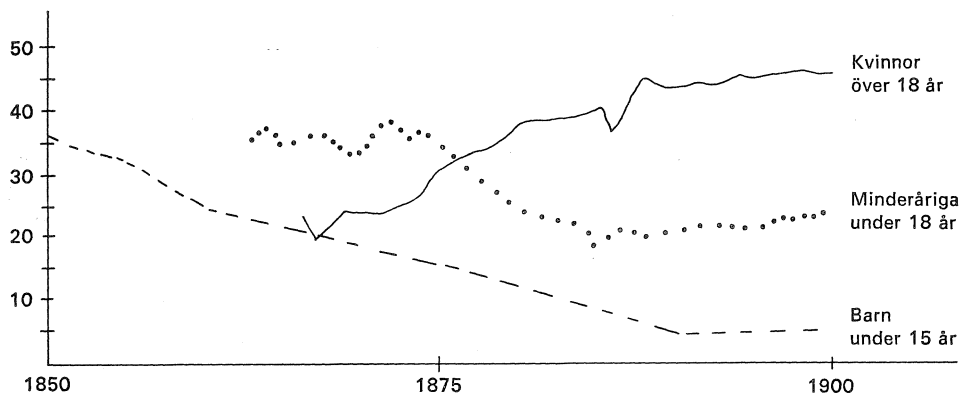

Diagram 3. Barn-, ungdoms- och kvinnoarbetet i tobaksindustrin 1850—1900.

Källa: Kommerskollegii årsberättelser, barnarbetskommittén, revisionskommittén samt BiSOS 1863—1900.

Med mekaniseringen av arbetet krävdes inte längre denna form av yrkesskicklighet. Cigarrtillverkningen blev istället ett yrkesarbete i den betydelsen att arbetarna skulle kunna hantera mekaniska, men inte automatiska, maskiner i själva tillverkningsprocessen. De kontrollerade fortfarande denna. Men cigarrarbetarna höll på att förvandlas till en halvlärd (semi-skilled) arbetskraft, vilken i allt större omfattning kom att dominera cigarrtillverkningen. En växande del av denna arbetskraft kom att utgöras av kvinnor (diagram 3). Därmed sjönk cigarrarbetarnas status inom tobaksarbetarkåren. 1897 hade såväl tobaksspinnarna som cigarrsorterarna en märkbart högre lön än cigarrarbetarna.⁵⁹ Att de gamla handarbetarna såg ner på den nya tillverkningen framgår klart av Chr. Kuhlemanns opublicerade arbete ”Mina hågkomster i tobaksbranschen från år 1890”. Vid bildandet av AB Svenska Tobaksfabrikerna 1912 ledde han arbetet med att vid Hellgrens installera cigarmaskiner från nedlagda fabriker. ”Här installerades vederbörigen samtliga maskiner efter en längre tids sjukhusvistelse på den mekaniska verkstaden och till slut kunde vi räkna fyrtiofem maskiner som var i full fart med att ’spy ut’ de billiga cigarrerna”.⁶⁰

Tobaksspinnningen däremot utfördes av ett fåtal yrkesskickliga arbetare (i traditionell mening) och en stor mängd okvalificerade arbetare. I den sistnämnda gruppen fanns det ännu vid sekelskiftet 1900 utrymme för en betydande andel barn. Kvinnoarbetet var betydligt mindre än inom cigarrtillverkningen, 35 respektive 58 %.⁶¹

⁵⁹ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar II. RA.

⁶⁰ Kuhlemann, a.a., s. 178.

⁶¹ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar II. RA.

Barn och hemmatillverkning

Ett av huvudresultaten i denna undersökning är att barnarbetet avskaffades vid cigarrtillverkningen under andra hälften av 1800-talet till följd av att tobaksfabrikanterna införde maskiner i tillverkningen, vilka antingen utförde arbetsmoment som barnarbetare tidigare gjort eller omöjliggjorde användandet av barn i arbetsprocessen. Av detta kan vi dock inte dra slutsatsen att barn inte längre användes vid cigarrtillverkning i Sverige, eftersom vi endast beaktat förhållandena i fabriker. När Henning Elmquist gjorde den arbetsstatistiska undersökningen av tobaksindustrin 1898 ansåg han sig kunna konstatera att "hemindustrin på cigarrtillverkningens område, *numera* (min kurs.) åtminstone i vårt land bedrivs i så ringa omfattning, att den svårigen kan utöva något väsentligare inflytande på arbetslönerna eller produktionskostnaderna i allmänhet inom den egentliga fabriksindustrin". Dock fick fabrikanterna (!) fortfarande räkna med konkurrens från "lantarbetet".⁶² Hur stort detta var vet vi inte, men tobaksarbetarnas fackliga organisationer fick bekämpa det ända in på 1900-talet.⁶³

Orsaken till att jag tar upp denna så till synes marginella företeelse är, att den kan ha ett visst intresse i samband med barnarbetet. I en undersökning av tobaksindustrin i Aargau (Tyskland) hävdar nämligen Clara Wirth⁶⁴ att barnarbetet var betydande inom hemmatillverkningen av tobaksvaror, speciellt efter det att man genom lagstiftning (!) hade reglerat barnarbetet i fabriken. Wirth anför en fabriksinspektörsberättelse från 1879 och menar att barnarbete varit av stor betydelse i till exempel tändsticks- och tobaksfabrikerna (speciellt cigarrtillverkningen), men att det avskaffades genom lagstiftning. Detta fick emellertid bland annat till följd att barnen istället kom att användas vid tobakstillverkning i hemmen, där det inte var lika lätt att upptäcka barnarbetet som i fabriken. Wirth karakteriserar detta som ett överflyttande av barnarbetet från fabriken till hemindustrin. Om vi bortser från att det, åtminstone i Sverige, i första hand var materiella och inte ideologiska faktorer, som drev barnen ut ur fabriken, pekar Wirth här på ett förhållande som kan ha haft stor betydelse för såväl barnens och deras familjers sociala förhållanden som för möjligheterna till social kontroll av de unga arbetarna i det kapitalistiska samhället. Av intresse blir det då att undersöka vilka familjer som tog emot hemarbete och i vilken mån barn i dessa familjer uteblev från skolan. Dessa problem lämnar jag dock till den fortsatta forskningen.⁶⁵

⁶² *Undersökning . . .* s. 179 ff. Se även *Tobaksskattekommitténs betänkande*, s. 154 f.

⁶³ *Uhlén*, a.a., s. 49 f., *Lindbom T.*—*Kuhm E.*, Tobaksarbetarnas förbund i Sverige 1889—1939. Sthlm 1940, s. 172 f.

⁶⁴ *Wirth C.*, *Die Kinderheimarbeit in der aargauischen Tabakindustrie*. Würzburg 1912, s. 44 ff.

⁶⁵ Inom projektet *Industrialiseringens inverkan på barns och ungdoms sociala miljö* studerar Bengt Sandin framväxten av det obligatoriska skolväsendet, bl.a. utifrån de aspekter som diskuterats här.

Maskindrift och mekanisering

Huvudsyftet i denna undersökning har varit att diskutera barnarbetet i den svenska tobaksindustrin och förändringarna i detta. Jag har då kunnat visa att barn under 15 år utgjorde en mycket stor del av tobaksarbetarna under första hälften av 1800-talet. Lockade av möjligheterna att sälja mer tobaksprodukter på den växande marknaden började tobaksfabrikanterna strax efter 1800-talets mitt införskaffa ett allt större antal av de nya maskinerna, framför allt inom cigarrtillverkningen. Försäljarna utlovade ju en kraftigt ökad produktivitet (se ovan s. 278). Jag har då kunnat visa att själva arbetsprocessen ändrade karaktär till följd av dessa nya maskiner så att såväl det på yrkesskicklighet vilande handarbetet som det barnarbete som främst biträdde det yrkesskickliga arbetet minskade i betydelse. Barnarbetet blev i stort sett betydelselöst för tobaksfabrikanterna. De unga arbetarna blev allt äldre innan de anställdes, och arbetet blev av mer varaktig karaktär (jfr ovan s. 269 och tab. 9). Trots förändringarna i arbetsprocessen var tobaksindustrin ännu vid sekelskiftet 1900 en outvecklad manufaktur med förhållandevis många arbetare samlade på samma arbetsplats. De enkla vickel- och cigarrmaskinerna, som hade sådan betydelse för cigarrarbetarnas sociala sammansättning, var visserligen ett betydelsefullt steg bort från det enkla hantverket. De var det första steget i den utveckling som har karakteriserats så att "de direkta producenternas (arbetarnas) traditionella hantverksmässiga yrkeskunskaper och självständiga tänkande till stor del byggdes in i maskinerna".⁶⁶ Det var emellertid ännu inte fråga om någon maskinell tillverkning av tobaksvaror. Den enskilde cigarrarbetaren kontrollerade arbetstempot, eftersom "maskinen" drevs av hans handkraft. Han kunde också delvis påverka arbetstiden ("frimåndag", se nedan). Själva var han endast kontrollerad av arbetsledaren och i sista hand företagsägarna. Med cigarettillverkningens explosionsartade framväxt omedelbart efter sekelskiftet fullföljdes den process varigenom yrkesskickligheten och det självständiga tänkandet byggdes in i maskinerna. Eftersom det kvarvarande barnarbetet och ungdomsarbetet i högsta grad påverkades av denna process ska jag försöka avrunda studien av barnarbetet i den svenska tobaksindustrin med en tämligen koncentrerad diskussion av denna mekaniseringsprocess.

Maskindrift och monopolisering

Vi konstaterade inledningsvis att importen av tobaksvaror tredubblades mellan 1850 och 1900. Detta innebar helt naturligt att det fanns en möjlighet för svenska fabrikanter att öka sin tillverkning och försäljning än mer, förutsatt att de kunde

⁶⁶ *Edqvist, a.a., s. 188.*

konkurrera med de utländska tobaksfabrikanterna. Denna möjlighet gällde främst den senast tillkomna tobaksproduktionen, cigaretterna. I flera länder hade denna slagit igenom under slutet av 1800-talet, då baserad på stordrift och massavsättning.⁶⁷ I Sverige hade cigaretter tillverkats i liten skala sedan 1870-talet, till exempel vid Brink & Hafström i Stockholm.⁶⁸ Det rörde sig då om handarbete i smådrift eller biproduktion till annan tillverkning. Under 1900-talets första år togs cigaretttillverkningen även i Sverige om hand av en kapitalstark storindustri som baserades på maskindrift och massavsättning. Det var emellertid nästan enbart utländskt, finskt och amerikanskt, kapital som stod för denna nya produktion.⁶⁹ Den svenska marknaden för cigaretter riskerade faktiskt att hamna i händerna på framför allt den amerikanska trusten American Tobacco Co. Men liksom i England försökte de svenska tobaksfabrikanterna värja sig mot detta.⁷⁰ I själva verket hade flera av de svenska tobaksfabrikanterna samarbetat i Svenska Tobaksfabrikantföreningen sedan 1890-talet. Detta samarbete hade emellertid inte lett till några strukturella förändringar av den svenska tobaksindustrin. Istället fortsatte antalet fabriker att växa ända till 1903—1904, då det nådde sitt maximum med 118 fabriker. De flesta var dessutom små. Men det fanns som vi tidigare sett märkbara tendenser till stordrift. Skillnaderna mellan de stora och de små fabrikererna var i själva verket så betydande att Lindblom-Kuhm kan konstatera, att ”de många småfabrikanterna och hantverkarna skulle knappast ha kunnat bilda gemensam frontlinje med storfabrikanterna mot trustfaran. Både tekniskt-ekonomiska och sociala omständigheter skulle ha hindrat detta”.⁷¹ För att den svenska tobaksindustrin skulle kunna stå emot konkurrensen från den amerikanska trusten krävdes en annan struktur på den förra. Enbart tillsättandet av undersökningen av tobaksindustrin kan ses som ett symptom på detta.

Den utländska konkurrens mot svensk tobaksindustri, som ställdes på sin spets med cigaretttillverkningens genombrott, var den direkta orsaken till den djupgående rationaliseringen av branschen under de närmaste årtiondena efter sekelskiftet. Medvetenheten bland tobaksfabrikanterna i denna fråga kom till klart uttryck vid Tobaksfabrikantföreningens årsmöte 1909, då det föreslogs en direkt sammanslutning av företagen. Syftet med detta var att ”höja tobaksindustrins avkastningsförmåga genom rationellt ordnad tillverkning”. Tre år senare bildades AB Förenade Svenska Tobaksfabriker genom en sammanslagning av 49, främst större företag. Tillverkningen koncentrerades till 19 fabriker.⁷² Ytterligare tre år

⁶⁷ Bormann K., Die deutsche Zigarettenindustrie. Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaft XXXIII. Tübingen 1910, s. 6 f.

⁶⁸ Kommerskollegii arkiv. 1876 års tullkommitté vol. 70. RA.

⁶⁹ Marcus, a.a., s. 252.

⁷⁰ Bormann, a.a., 6 f., Marcus, a.a., s. 252.

⁷¹ Lindbom—Kuhm, a.a., s. 204.

⁷² *Ibid*, s. 178 f.

senare överfördes hela tobaksindustrin i statlig ägo genom bildandet av AB Svenska Tobaksmonopolet. Antalet fabriker minskade till 58, en halvering jämfört med fem år tidigare. 1920 var antalet nere i 15 och 1925 i 11 fabriker. Antalet arbetare hade emellertid inte minskat utan ökat ända fram till 1920, varefter det började minska främst till följd av att det arbetskrävande packningsarbetet mekaniserades. Följaktligen ökade antalet arbetare vid varje fabrik, närmare bestämt åtta gånger mellan 1900 och 1920. Den tidigare så splittrade tobaksindustrin förvandlades på 20 år till en industri, där tillverkningen var koncentrerad till några få stora fabriker. Tobaksindustrin hade monopoliserats både formellt och reellt.

Monopoliseringen av tobaksindustrin både förutsatte och möjliggjorde omfattande förändringar av själva arbetsprocessen. Drivkraften för monopoliseringen var dels den internationella konkurrensen och dels produktivkrafternas utveckling, här symboliserade av framväxten av den på maskinell stordrift baserade cigaretttillverkningen (även vid cigarrtillverkningen fanns ju dessa tendenser). Redan 1904 fanns vid Rettigs Tobaksfabrik i Gävle en cigarettmaskin med vilken man kunde tillverka 200 000 cigaretter om dagen. Denna maskin uppgavs vara en av fem, som då fanns i hela världen.⁷³ Att cigaretttillverkningen inte var något arbete baserat på yrkesskickligt handarbete framgår tydligt av att den finska firman Strengbergs vid uppförandet av en filial i Härnösand 1903 överskeppade arbetsmaskiner och 16 personer från moderfabriken som *instruktörer*.⁷⁴ Några sådana har inte påträffats tidigare i arbetet med denna undersökning.

Även cigarrtillverkningen utvecklades till helt och hållet maskinell framställning. ”Ett tjugoårigt intensivt experimentarbete”⁷⁵ ledde fram till den så kallade komplettcigarrmaskinen, vilken de svenska tobaksfabrikerna var de första i Europa att inneha. Dessa utmärktes för en ”sinnrik konstruktion och stor kapacitet”. Varje maskin sades i en samtida beskrivning utgöra ”så att säga en liten cigarrfabrik för sig själv”. De betjänades av fyra personer, men drivkraften för dem var elektrisk ström. Arbetaren hade därigenom förlorat sin kontroll över maskinen och istället underordnats denna, förutom att han (hon) var underordnad arbetsledningen. Tobaksspinnningen, som tidigare också stått i centrum för den här undersökningen, förändrades däremot inte så mycket till sin karaktär. Den enda principiellt viktiga förändringen var att spinnborden i allt större utsträckning ersattes med spinnmaskiner. Det var alltså själva kraftkällan som ändrades så att arbetaren även här förlorade sitt begränsade, men dock inflytande över arbetsprocessen. Tobaksspinnningen förlorade emellertid en stor del av sin betydelse i tobakstillverkningen under de första årtiondena av 1900-talet (tab. 1).

⁷³ *Munthe*, a.a., s. 107.

⁷⁴ *Tobaksindustriarbetarförbundets* avd. 5 i Härnösand 1907—1957. Arbetarrörelsens arkiv.

⁷⁵ *Svenska industriella verk och anläggningar*. Årg. 12. Sthlm 1924, s. 108.

Att den maskinella driften slog igenom på bred front inom tobakstillverkningen framgår av det kraftigt ökade antalet hästkrafter, som användes i tobaksfabrikerna. Enligt den officiella industristatistiken⁷⁶ användes i genomsnitt 7 hästkrafter vid varje fabrik vid sekelskiftet. 1925 hade det ökat till 200. Det märktes också i arbetsavtalen mellan företagsledningarna och arbetarnas fackliga organisationer. "Vad avtalet (1918) främst bar prägelse av, var det ökade maskinarbete, som tillkommit genom monopoliseringen. Det gamla handarbetet, som i tidigare avtal intagit en dominerande roll i prislistorna, upptog nu ett mycket blygsamt utrymme".⁷⁷ Dessa snabba och omfattande förändringar av tobaksindustrin fick självfallet betydande konsekvenser för tobaksarbetarkårens sammansättning.

Fram till sekelskiftet 1900 hade barnarbetet reducerats till en marginell företeelse. De barn som ännu användes var koncentrerade till tobaksspinnningen. Ungdomar mellan 15 och 18 år utgjorde emellertid fortfarande en betydande grupp arbetare. År 1900 var således nästan var fjärde tobaksarbetare under 18 år. Stora skillnader förekom dock mellan de olika tillverkningarna. Det var främst vid tobaksspinnningen som de minderåriga användes. 1910 hade denna andel sjunkit till 16 % och 1920 till 10 %. Den här undersökningen sträcker sig fram till 1925, därför att minderåriga arbetare så gott som helt försvunnit från de svenska tobaksfabrikerna då. Endast något mer än 2 % av arbetarna var minderåriga. Någon uppföljning av enskilda unga tobaksarbetare har inte gjorts för denna period. Nedgången i ungdomsarbetet var emellertid så snabb och kraftig att direkta avskedanden av unga arbetare gjordes.⁷⁸ Mer betydelsefullt torde det dock ha varit att fabriksledningarna började nyanställa annan arbetskraft än ungdomar under 18 år. Det gällde främst kvinnor strax över 18 år, vilka ökade från 47 % av arbetarna vid sekelskiftet till mellan 75 och 80 % 20 år senare. Vid cigarettillverkningen hade unga kvinnor över 18 år ända från genombrottet dominerat bland arbetarna. Eftersom den tillverkning där det begränsade barnarbetet ännu användes vid sekelskiftet (tobaksspinnningen), minskade kraftigt i betydelse under 1900-talets första årtionden, kan vi karakterisera den dominerande tendensen inom svensk tobaksindustri under 1800-talets senare del och början av 1900-talet på följande sätt: maskin- och kvinnoarbetet ökade medan handarbetet, vuxna mäns och minderårigas arbete minskade markant.

Det snabbt avtagande ungdomsarbetet kan inte förklaras med några humanitära idéer eller med någon lagstiftning. Ännu 1912 års lag om arbetarskydd medgav tio timmars arbetsdag för minderåriga arbetare mellan 14 och 18 år.⁷⁹ Det kan

⁷⁶ BiSOS Serie D 1900, SOS Industri 1925.

⁷⁷ *Lindbom T.*, *Tobaksarbetarnas Stockholmsavdelning 1884—1934*. Sthlm 1934, s. 11.

⁷⁸ *Lindbom—Kuhm*, a.a., s. 280.

⁷⁹ *Sellberg*, a.a., s. 187.

inte heller förklaras med att man följde regeln "sist anställd får först gå" i samband med de kraftiga rationaliseringarna, eftersom det totala antalet arbetare inte minskade utan fortsatte att öka ända fram till 1920. Man kan inte heller hävda att de vuxna arbetarna kunde tillvarata sina intressen bäst genom att de var fackligt organiserade i högre grad än de unga. De fackliga organisationerna var i själva verket inte alls motståndare till att äldre barn och ungdomar arbetade i tobaksfabrikerna. Det fick bara inte "geschäftas" med billig arbetskraft.⁸⁰ Att minderåriga arbetare inte längre användes vid tobakstillverkningen berodde i stället på att det inte längre fanns något behov av deras arbetskraft. Detta bidrog till att skapa den ungdomsarbetslöshet som blev ett av de stora sociala problemen mot slutet av 1920-talet.⁸¹

Det förhållandet att barn- och ungdomsarbetet och det på yrkesskicklighet baserade handarbetet eliminerades från tobakstillverkningen har att göra med denna industris övergång från manufaktur till maskinell stordrift, vilket i svensk tobaksindustri inte skedde förrän några år in på 1900-talet. Användandet av barn gjordes överflödigt eller omöjligt redan av de teknologiska förändringar som genomfördes under manufakturperioden, i denna undersökning exemplifierade med de enkla vickel- och cigarrmaskinerna. Detta var det första ledet i den process, som till slutmål hade en tobakstillverkning där "maskiner som helst utan någon betjäning, eller åtminstone med så liten som möjlig mänsklig betjäning, leverera cigarrer och cigaretter ut från ena ändan, då man stoppar in tobak i den andra".⁸² Drivkraften bakom denna målsättning, som ju endast var fabriksledningarnas, var självfallet förväntningar om högre vinst, något som var ett villkor för att motstå konkurrensen. Det är därför inte svårt att förstå de satsningar på teknisk och teknologisk utveckling, som en skribent i *Tobaksarbetaren* 1901 presenterade utifrån sina erfarenheter från ett studiebesök i en fransk tobaksfabrik. Han berättar hur han där fick se "en stor lokal alldeles överfull med modeller och maskindelar av många olika slag. Man fick det intryck att här offras stora summor till försök med nya maskiner". I Frankrike hade det dessutom upprättats en skola för utbildandet av ingenjörer vid tobaksfabriker.⁸³ Teknologiska förändringar kommer således inte från tomma intet! Vilka idéer som omsätts till konkret teknik och teknologi avgörs av dem som har makten över produktionen. Och just detta var ett av de förhållanden som ändrades med övergången från manufakturen till den maskinella stordriften.

Under manufakturperioden var tobaksarbetarna underordnade fabrikanten endast i social mening. Fabrikanten ägde produktionsmedlen (fabriksbyggnad,

⁸⁰ *Lindbom—Kuhm*, a.a., s. 70, 163.

⁸¹ *Jfr Olsson*, a.a., s. 242.

⁸² *Tobaksarbetaren* 1901/2. *Jfr även Olsson*, a.a., s. 236.

⁸³ *Tobaksarbetaren* 1901/2.

arbetsredskap och arbetsmaterial), men tobaksarbetarna, i varje fall de yrkesskickliga, kontrollerade arbetsprocessen (arbetets utförande, arbetstakt m.m.). Inte ens den disciplin och övervakning som fabrikkssystemet möjliggjorde kunde helt eliminera det inflytande över tobakstillverkningen som yrkesarbetarna hade. Detta inflytande liksom fabriksledningens försök till att disciplinera arbetarna visar sig bland annat i att cigarrmakarna, till skillnad från de andra arbetarna, vid F. H. Kockums Tobaksfabrik 1847 kunde upprätta kontrakt med fabriksledningen angående arbetsvillkoren.⁸⁴ Ett bevis på de yrkesskickliga cigarrmakarnas självständighet var den så kallade "frimåndagen". I nämnda kontrakt försökte Kockum få cigarrmakarna att arbeta även denna dag, utan att lyckas helt. Det står nämligen "att måndagar lika omsorgsfullt användas för arbete på fabriken som övriga söckendagar utlova vi alla, och *om så ej sker* (min kurs.) må vickelmakaren för annat arbete den dagen användas". Att fabriksledningen verkligen hade besvär med disciplinen framgår klart av att följande passus var intagen i kontraktet: "För att hålla mästaren (fabriksföreståndaren, min anm.) vid den respekt som är nödig, må som förut av cigarrmakaren tillsägas, då denne är tvungen att lämna arbetet. Mästaren må ej bemötas med grovhet och ohörsamhet". Men man var så beroende av dessa yrkesskickliga arbetare att brott mot dessa bestämmelser inte ledde till avskedande utan endast till en anteckning i flyttningsbeviset, när cigarrmakaren ville flytta. Men med det hotet var han kanske inte så villig att flytta!

Fabriksledningen försökte således disciplinera cigarrmakarna från den självständighet, som dessa hade till följd av arbetets karaktär. Framgångarna i dessa försök var begränsade. Men redan med de första cigarr- och vickelmaskinerna förändrades möjligheterna till kontroll genom att cigarrarbetarna då förlorade sitt främsta vapen, den yrkesskicklighet som handarbetet byggde på. Det var lättare att ersätta de cigarrarbetare som skötte dessa maskiner än de som utförde handarbetet. Med cigarrmaskinerna kunde tobaksfabrikanterna alltså inte bara höja produktiviteten i arbetet utan även öka kontrollen över arbetarna. Detta gällde också förändringarna i lönesystemet. I början av 1800-talet hade alla tobaksarbetare tidlön. Av kontraktet 1847 framgår, att i varje fall cigarrmakarna hade detsamma då. Någon gång under andra hälften av 1800-talet övergick man emellertid till ackordslön. Omkring 1890 var detta lönesystem allmänt gällande för cigarrarbetarna. Det är rimligt att sätta denna övergång i samband med införandet av cigarr- och vickelmaskinerna. Med ackordslönesystemet byggdes en ny form av kontroll av arbetarna in i arbetet, utöver de gamla formerna för övervakning och disciplin. Cigarrarbetarna fick ett egenintresse i att öka intensiteten i arbetet. Denna inbyggda kontroll kom tobaksfabrikanterna väl till pass, eftersom de disciplinära problemen kan ha ökat för fabrikanterna, när barnarbetarna er-

⁸⁴ F. H. Kockums Tobaksfabriks arkiv. Handlingar efter ämne 1835—1907. MSA.

sattes med äldre arbetare. Barnarbetarna torde ha varit den grupp arbetare som var lättast att disciplinera i fabrikerna.

Med den maskinella stordriftens införande i tobakstillverkningen byggdes cigarr- och andra tobaksarbetares "hantverksmässiga yrkeskunskaper och självständiga tänkande" definitivt in i maskinerna. Det av fabriksledningarna kontrollerade maskinsystemet bestämde både den arbetstakt och de arbetsrörelser, som arbetarna fick underordna sig. Den ursprungliga sociala kontrollen hade kompletterats med en teknisk kontroll av arbetarna. Komplettecigarrmaskinen var ett utmärkt exempel på att "teknikens karaktär tillsammans med kravet på maximal vinst (leder) till att varje arbetare utför endast några få moment".⁸⁵ Teknikens karaktär hade tillsammans med kravet på maximal vinst dessutom redan tidigare lett till att barnarbetet avskaffades inom tobaksindustrin.

Child labour in the Swedish Tobacco industry

This essay is an attempt to follow up the theoretical framework on industrial child labour that I presented in Scandia 1974: 2 with a concrete study of the Swedish tobacco industry. Thereby, I can show that child labour (children under 15) was very common in the tobacco factories until about 1850 (table 2). At the tobacco factory in Malmö, children, for some period, counted for about three-fourths of the labour force. The reason that children so dominated the work process was that tobacco making was quantitatively based on unskilled labour, a labour that children could do. As they were much cheaper than adult workers, they were used. In general, children cost just one-third of what adult workers did.

One effect of the character of child labour as unskilled labour was that the children did not stay very long at the tobacco industry. At the factory in Malmö that is intensively studied here, children generally started to work at the age of 10. But they finished at the age of 14—16 (table 7). Out of 60 child workers that have been followed for all their time at the factory, only one remained there until he (there were just boys) reached adulthood. When the child workers reached the age of 14—16, they were replaced by a new generation of young children. Children were used as long as they were cheap and profitable.

Some years after 1850 child labour began to diminish. This was not, as has been said, the result of the legislation of 1881, which regulated the use of child labour. Nor did child labour diminish because the factory owners were struck by humanitarian ideas, as has also been argued by earlier historians. It was, instead, the result of a changed work process within the tobacco industry.

With the mechanisation of cigar making in Sweden from about 1860, the work process started to change character. It changed from a situation with much unskilled work and little, but important, skilled work to a situation with much semi-skilled work. So, both skilled manual handwork and unskilled child labour were replaced by semi-skilled work, increasingly done by women. This new way of producing cigars, and later other kinds of tobacco, had two important preconditions: it was more effective (more profitable) for the factory owner and it was more easily supervised by him than was the old way of production. That's why the owners of the tobacco factories introduced it. And then they had no use for children any more.

⁸⁵ Edqvist, a.a., s. 189.